

УДК 316.7:316.344.7-058.17:159.923.2(045)

**SOCIO-CULTURAL AND SOCIO-ANTHROPOLOGICAL PHENOMENON
OF PERSONALITY FORMATION IN THE CONDITIONS OF
BORDERLAND****СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ****Kochan V.M./Кочан В.М.***s.ph.s./к.філос.н.*

ORCID: 0000-0003-2064-5087

*Mukachevo State University, Mukachevo, Uzhgorodska, 26, 89600**Мукачівський державний університет, Мукачєво, Ужгородська, 26, 89600*

Анотація. У статті розглядається соціокультурний та соціально-антропологічний феномен формування особистості в умовах пограниччя. Показано, що антропологічний підхід до культури – це сукупність всього, що створено людиною й саме тому соціокультурні форми та практики пограниччя також є результатом діяльності людей у специфічних соціальних, культурних, політичних умовах. Іншими словами, пограниччя є не тільки соціокультурний, а й соціально-антропологічний феномен, а, отже, ідентичність людини пограниччя – це не кризовий стан, а комплекс ідентифікацій, відмінний від аналогічних комплексів у індивідів, що належать до якої-небудь однорідної культури.

Ключові слова: маргінальність, маргінальна людина, людина пограниччя, соціокультурний феномен пограниччя.

Вступ.

Особливості формування «людини пограниччя», антропологічні характеристики пограниччя, як правило, аналізуються, затребувавши поняття «маргінальність». Не дивлячись на те, що прикордонна культура містить в собі певні елементи маргінальності, використовувати поняття «маргінальність», як основоположний засіб для дослідження феномену пограниччя не зовсім коректно. Маргінальність має на увазі кризу ідентичності. Що стосується пограниччя, то це сталий культурний і соціальний феномен, відповідно, ідентичність людини пограниччя – це не кризовий стан, а комплекс ідентифікацій, відмінний від аналогічних комплексів у індивідів, що належать до якої-небудь однорідної культури.

Основний текст.

Початковий зміст терміну «пограниччя» в соціокультурному контексті – це якийсь простір, де відбувається перетин, продуктивна взаємодія, накладання одну на одну різних культур [7, с. 22]. Але дослідники даного соціокультурного феномену, концентруючи свою увагу на формуванні нових соціальних і культурних форм і практик в умовах інтенсивного культурного та цивілізаційного обміну, нерідко забувають про те, що творцем усіх цих форм і практик є людина, закинута в ці соціокультурні умови.

Антропологічний підхід до культури розуміє її як сукупність всього, що створено людиною. Тому соціокультурні форми та практики пограниччя також є результатом діяльності людей у специфічних соціальних, культурних, політичних умовах. Іншими словами, пограниччя є не тільки соціокультурний, а й соціально-антропологічний феномен. Таке розуміння сутності феномену

пограниччя використовує, наприклад, О. Мартінес. В результаті досліджень соціокультурних взаємодій в районі американо-мексиканського кордону для аналізу культурно-антропологічної складової пограниччя він запропонував використати категорію «приграничні люди», яка означає співтовариство, соціокультурні характеристики якого конституювано наявним державним кордоном, який поділяє два суспільства та дві культури [9]. Але не можна не визнати, що на формування людини пограниччя впливають не лише державні, а й культурні та етнічні кордони.

Усе це зумовлює актуальність дослідження не просто феномена пограниччя, його соціокультурної специфіки, а людини як соціального і культурного суб'єкта в ситуації пограниччя, розкриття форм людської діяльності, специфіки його свідомості, сформованої в культурному пограниччі, тобто в умовах інтенсивної соціокультурної взаємодії та обміну.

Ситуація пограниччя це насамперед інтенсивна взаємодія з іншими суспільствами та культурами. Відповідно до теорії міжкультурних комунікацій у взаємодії індивіда з іншою культурою можлива реалізація чотирьох основних стратегій трансформації комплексу його соціокультурних якостей (аккультурація): асиміляція, сепарація, маргіналізація та інтеграція [4, с. 205-206]. Асиміляція є варіантом аккультурації, при якому відбувається повна ідентифікація з новою набутою культурою при запереченні старої. Сепарація означає повне заперечення іншої культури та посиленій акцент на збереженні своїх соціокультурних особливостей. Маргіналізація означає втрату вихідних культурних якостей і не набуття нового соціокультурного багажу, чужість як для вихідної, так і для нової культури. Інтеграція, як найбільш переважаюча стратегія, характеризується ідентифікацією як зі старою, так і з новою культурами.

Якщо застосувати ці стратегії для аналізу формування соціокультурної ідентичності людини пограниччя, то виявиться, що ні асиміляція, ні сепарація не відповідають вихідному визначенню пограниччя як соціокультурного феномену. Це пов'язано з тим, що досягнення як результату асиміляції (втрата культури), так і сепарації (ізоляція) не відповідає загальній стратегемі культурної взаємодії – в обох випадках ситуація пограниччя зникає, оскільки або зникає кордон, або він стає абсолютно непроникним. Маргіналізація та інтеграція як стратегії потребують додаткового аналізу.

Висновок про маргінальність, як суттєвої риси людини пограниччя, начебто лежить на поверхні. Наприклад, В.О. Дергачов характеризує пограниччя як маргінальну комунікативність, при цьому маргінальність є важливим соціокультурним ресурсом [2, с. 6-33]. Справді, поняття маргінальності, феномен маргінальної людини було розроблено Р. Парком саме для аналізу культурної взаємодії. У його теорії маргінальна людина постає як іммігрант, напівкровка, що живе «у двох світах». Вихідною умовою виникнення маргіналу, з погляду Р. Парка є конфлікт культур, що викликає дезорганізацію індивідуальної структури досвіду, нестабільність та руйнування цілісності особистості людини, яка належить одночасно до конфлікуючих культур.

Розуміння дослідником природи маргінала базується швидше на вихідних умовах його виникнення: конфлікту культур, неприйняття «чужинця», дезорганізації індивідуальної структури досвіду, що несе у собі нестабільність і руйнацію цілісності особистості. «Без сумніву, – зазначає Р. Парк – періоди переходу та кризи в житті більшості з нас можна порівняти з тими, які переживає іммігрант, коли він залишає батьківщину, щоб шукати фортуна в чужій країні. Але у випадку маргінальної людини період кризи відносно неперервний. У результаті вона має тенденцію перетворюватися на тип особистості» [10, с. 355-356].

Надалі концепція маргінальної людини розроблялася Е. Стоунквістом, який з допомогою даного поняття так само як і Р. Парк характеризує соціального суб'єкта, який приймає участь у культурному конфлікті. Маргінальною людиною, згідно з Е. Стоунквістом, стає індивід, що знаходиться на краю декількох культур, але не належить жодній з них, це «особистість, яка... виявляється на периферії кожної з культур і не є членом ні тієї, ні іншої» [11, с. 100]. Середовищем, у якому формується маргінальна людина, виявляється культурний простір, де дві культури переплітаються, і де культура, що освоює простір, комбінує, поєднує особливості обох. Маргінальна людина знаходиться у центрі цього переплетіння.

Однак, зміст поняття «маргінальна людина», що склався в соціокультурних дослідженнях, вказує нам, що його не можна повністю застосовувати до ситуації культурного пограниччя. Маргінальність – це ситуація дезадаптації, непристосованості індивіда, що діє на межі двох культур. Людина пограниччя, оскільки вона представляє констеляцію соціокультурних елементів, що склалася, навпаки виробляє новий адаптивний комплекс до ситуації соціокультурного пограниччя.

Е. Стоунквіст визначає маргінала в характеристиках особистості або групи, які рухаються з однієї культури в іншу, або у певних випадках (одруження, здобуття освіти) поєднуються з двома культурами. Маргінал перебуває у психологічному балансуванні між двома соціальними світами, один із яких, зазвичай, домінує над іншим. Е. Стоунквіст, як і Р. Парк, характеризуючи внутрішній світ маргінала, що сформувався в умовах існування в ситуації конфліктів (зовнішнього – культурного та внутрішнього – духовного), застосовує такі психологічні характеристики, що відображають ступінь гостроти культурного конфлікту: дезорганізованість, приголомшеність, нездатність визначити джерело конфлікту, нестабільність, неврівноваженість. Хоча з іншого боку, будучи ключовою фігурою в контактах культур, і граючи важливу роль у міжетнічних відносинах, завдяки досвіду культурної поведінки двох етнічних груп, маргінал має величезний потенціал креативності, схильність до інноваційної діяльності, творчості, лідерства. «У сучасному світі з його засобами комунікації, різноманітними та широкими культурними зв'язками маргінальна людина сприяє формуванню «інтернаціонального складу мислення» у справжньому сенсі цього слова... За родом своєї діяльності маргінал приймає участь у повільних змінах історії, а не ефективних катаклізмах» [11, с. 105].

Е. Стоунквіст вважав, що процес адаптації до нового соціокультурного середовища може призвести до формування особистості з якісно відмінними властивостями [5, с. 169-170]. Процес «трансформації соціального, психічного та емоційного аспектів особистості» займає чималий час. У зв'язку з цим Е. Стоунквіст виділяє три фази індивідуального становлення маргінала:

1) фаза розвитку, коли індивід ще не усвідомлює, що його особисте життя охоплене культурними конфліктами. Він лише «вбирає панівну культуру»;

2) період, коли конфлікт переживається усвідомлено, – саме на цій стадії індивід стає «маргіналом»;

3) фаза більш постійного пристосування (або його відсутності), що виробляється як захисна реакція у даній ситуації. У цей період мають місце кілька варіантів поведінки маргінальної людини:

- маргінал може успішно пристосуватися і набути, таким чином, внутрішній спокій, внаслідок чого переростає рамки маргінальності, досягнувши задовільного пристосування;
- індивід знову виявляється в умовах конфлікту та виконує роль, яка не звільняє його повністю від усвідомлення своєї маргінальної ситуації, – він залишається частково пристосованою маргінальною людиною;
- людина не в змозі пристосуватися до ситуації, що склалася, внаслідок чого дезорганізується, що тягне за собою, найчастіше, девіантні форми поведінки.

Сформувавшись, спочатку, як концепція маргінальної людини, «класична» концепція маргінальності Р. Парка та Е. Стоунквіста, описує внутрішній світ індивіда, котрий опинився на межі двох культурних світів і тому не володіючого власною культурою. Такий підхід ґрунтується на традиційному для номіналізму, суб'єктивістському розумінні маргінальності в американській соціології. Центальною проблемою цього феномена спочатку виступає культурний конфлікт. Відповідно, в даному випадку описується культурна маргінальність, яка іноді називається референтною. Саме дане визначення, як зазначає К. Фефанов, видається найбільш доречним, оскільки воно акцентує перебіг культурного конфлікту як фактора маргіналізації референтних груп, індивіда, різних соціальних спільнот – від сім'ї до класів та націй [6, с. 99].

На більш соціологічній проблематиці маргінальності зосередив свою увагу Т. Шибутані. Центральним аспектом у його розумінні маргінальності є домінування соціальних змін, трансформацій соціальної структури. Виникнення маргінальності пов'язане, на думку американського соціопсихолога, з тим, що в результаті певних соціокультурних трансформацій людина опиняється перед лицем декількох референтних груп з різними вимогами, які часто суперечать одна одній, які одночасно задовольнити неможливо. Т. Шибутані дає наступне визначення маргінальної людини: маргінальні ті люди, які перебувають на кордоні між двома чи більше соціальними світами, але не приймаються жодним із них як його повнокровні учасники [8, с. 475]. При цьому Т. Шибутані вважав, що описаний Р. Парком та Е. Стоунквістом комплекс психологічних рис маргінала можливо застосувати лише до обмеженої кількості людей. Насправді обов'язкового

взаємовідношення між маргінальним статусом та особистісними розладами не існує. Найчастіше маргінальні групи формують свою власну спільноту і дотримуються її цінностей.

Маргінальність має на увазі наявність кризи ідентичності або хоча б її елементів. Говорити про те, що людині, комплекс ідентифікацій якої визначається культурними характеристиками та соціальними взаємодіями пограниччя, спочатку властива криза ідентичності як мінімум не коректно. Криза взагалі – це стан переходу, поняття кризи ідентичності виникло і стало застосовуватися у соціальному та психологічному знанні саме для опису перехідних станів у психіці індивіда чи колективній свідомості соціальних спільнот [1, с. 135]. Але пограниччя – це усталений соціокультурний феномен, відповідно, ідентичність людини пограниччя – це не кризовий стан, а комплекс ідентифікацій, відмінний від аналогічних комплексів в індивідів, що повністю належать до якоїсь із культур, що межують і взаємодіють. З ідей Р. Парка, Е. Стоунквіста, Т. Шибутані випливає, що маргінальність – це ситуація відсутності чіткої культурної приналежності. Але якщо ми розглядаємо пограниччя як соціокультурний феномен, що володіє власними культурними ознаками, то це означає, що людину пограниччя не можна визнати маргіналом.

Разом з тим, не можна не визнати, що маргіналізація – це один із процесів формування людини пограниччя. У ситуації формування нового пограниччя, коли змінюється культурний базис, виникають нові міжкультурні взаємодії та комунікації, які спричиняють певний культурний шок, свідомість та поведінка людей, що населяють відповідні регіони, може набути рис маргінальності. Це можливо й у тому випадку, коли у регіоні старого пограниччя різко змінюється соціокультурна ситуація, з'являються нові взаємодії, трансформуються відносини між центром та периферійними регіонами.

Таким чином, феномен маргінальної людини не є домінуючим соціокультурним типом культури пограниччя, її модальною особистістю, настільки, наскільки не відповідають одна одній ситуації розкладання на частини та формування цілого з частин. Однак маргіналізація – це один із соціокультурних процесів, що формують людину пограниччя, і в певних ситуаціях цей процес може відігравати значну роль. Як приклад маргіналізації у культурі пограниччя можна навести ситуацію формування нових кордонів на пострадянському просторі. Мешканці прикордонних територій колишніх радянських республік раптово потрапили у несприятливу ситуацію розриву соціальних взаємодій, що склалися протягом десятиліть чи навіть століть. На нових прикордонних територіях пострадянських держав, як правило, найбільш значними виявилися наслідки економічної кризи, крім того, нові кордони порушили культурні та економічні зв'язки, з'явилася ціла низка проблем, пов'язаних із традиційними видами діяльності прикордонних жителів [3]. Все це зумовило проблеми з формуванням нової ідентичності та, як наслідок, процеси маргіналізації.

Висновки.

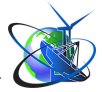
Як висновок, можна зазначити, що значущість пограниччя в сучасних соціокультурних процесах можна сформулювати в наступних положеннях:

- ✓ пограниччя – це особливий соціальний простір, де відбувається перетин культур і яке наповнене особливими сенсами. Значущість пограниччя в сучасному світі визначається соціокультурними трансформаціями, процесами регіоналізації, зміною характеру державних кордонів і змінами світогляду людей, життєдіяльність яких здійснюється в цьому просторі;
- ✓ пограниччя є багатобічним і різноманітним соціокультурним феноменом, тому дати його точну і розгорнену дефініцію складно. Визначити пограниччя можна лише загальним чином. Його концептуалізація може бути здійснена тільки з урахуванням різних підстав;
- ✓ пограниччя відрізняється від звичайних соціокультурних утворень іншим відношенням до чужого. Чужий набуває конкретного і деталізованого образу. Субкультурність пограниччя знаходить свій вираз у формуванні різних етнографічних, субетнічних і субкультурних груп;
- ✓ пограниччя як соціокультурний феномен має власну соціодинаміку, яка реалізується в зовнішньому і внутрішньому вимірюванні. Зміни пограниччя пов'язані із загальною соціокультурною динамікою людства і характером міжкультурних взаємодій усередині регіону пограниччя.

Література:

1. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии // Вопросы психологии. 1996. №1. С. 131-143.
2. Дергачев В.А. Раскаленные рубежи: очерки маргинальной коммуникативности. Одесса: Астропринт, 1998. 104 с.
3. Кулдин С. Влияние границы на экономическое поведение населения, проживающего на берегу Псковского и Чудского озер // Кочующие границы. Сб. статей по материалам международного семинара (Нарва, 12-16 ноября 1998) / Под ред. О. Бредниковой, В. Воронкова. СПб.: ЦНСИ, 1999.
4. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: Учебное пособие. М.: Ключ-С, 1999. С. 205-206.
5. Микаэлян Н.Р. Личность в процессе социокультурной адаптации на Востоке. Новые направления западной социологии (60-80 гг.) // Народы Азии и Африки. 1990. №5. С. 169-170.
6. Социальная маргинальность: характеристика основных концепций и подходов в современной социологии (Обзор) // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 11. Социология РЖ. М.: ИНИОН, 1992. №2. С. 99-124.
7. Шестакова К.Ю. Актуальні проблеми польсько-українського прикордоння в дослідженнях польських соціологів (90-ті роки ХХ століття) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вип. 17-18. 2003. С. 22-25.
8. Шибутани Т. Социальная психология. М.: Прогресс, 1969. 511 с.
9. Martinez O. Border People: Life and Society in the U.S. Mexico Border.

Tucson: The University of Arizona, 1998.

10. Park R.E. Human Migration and Marginal Man. American Journal of Sociology. 1928. Vol. 33. № 6. P. 882-893.

11. Stonequist E.V. The marginal man: a study in personality and culture conflict / E.V. Stonequist. N.Y. : Charles Scribner's Sons, 1937 ; reprint edition : Russell & Russell, 1961. 228 p.

***Abstract.** The article examines the socio-cultural and socio-anthropological phenomenon of personality formation in the borderland conditions. It is shown that the anthropological approach to culture is the totality of everything created by man, and that is why the socio-cultural forms and practices of the borderland are also the result of people's activities in specific social, cultural, and political conditions. In other words, borderland is not only a socio-cultural, but also a socio-anthropological phenomenon, and, therefore, the identity of a borderland person is not a state of crisis, but a complex of identifications different from similar complexes of individuals belonging to any homogeneous culture.*

***Key words:** marginality, marginal person, borderland person, socio-cultural phenomenon of borderland.*

Стаття надіслана: 18.10.2024 р.

© Кочан В.М.